



LUNDS UNIVERSITET

Centrum för teologi och religionsvetenskap

Präster och gester

Korstecknandets utveckling inom
Svenska kyrkan

Elin Sundelin, 860521-4041
Höstterminen 2013

Teologi: Examensarbete för kandidatexamen
TEOK51, 15 hp
Handledare: Stephan Borgehammar
Examinator: Samuel Rubenson

Abstract

I denna uppsats undersöker jag hur korstecken har framställts i Svenska kyrkans liturgiska historia från 1529 till idag. En historisk översikt som främst bygger på handböcker från perioden och liturgihistorisk litteratur ligger till grund för förståelsen av den litteratur som idag är i bruk vid pastoralinstituten i Lund och Uppsala. Syftet med denna uppsats är också att försöka utröna trender i utläringen av korstecken samt vilken ställning och innebörd korstecken har idag. Då det främst handlar om prästens korstecknande och inte församlingens är det handböcker som fungerar som norm även om den praktiska tillämpningen självklart inte går att basera endast på detta.

Den litteratur som finns att tillgå för prästkandidater vid pastoralinstituten står också i en liturgisk tradition, något som jag analyserar med hjälp av den historiska bakgrunden. Utöver detta vill denna uppsats väcka den egna reflektionen kring liturgins framställning och hur förankrad liturgen är i den historiska utvecklingen samt den liturgiska traditionen.

Denna uppsats visar att korstecken har haft en omdiskuterad ställning vid olika tider genom historien men att bruket idag är oproblematiskt och till stor del helt upp till den enskilde liturgen att utforma.

Nyckelord: korstecken, liturgi, Svenska kyrkan, kyrklig förnyelse, pastoralinstitut

Innehållsförteckning

1. Inledning

1.1 Förord	sid. 1
1.2 Introduktion till ämnet: korstecknets teologi	sid. 2
1.3 Syfte och frågeställningar	sid. 3
1.4 Avgränsningar	sid. 3
1.5 Metod	sid. 4
1.6 Litteratur	sid. 4
1.7 Disposition	sid. 5

2. En historisk översikt

2.1 Fornkyrkan	sid. 6
2.2 Reformationstiden	sid. 6
2.3 Handboken 1614 och 1693	sid. 9
2.4 1700 och 1800-talet	sid. 10
2.5 1900-talet fram till handboken från 1986	sid. 13
2.6 Inför den nya handboken	sid. 15
2.7 Idag	sid. 17

3. Liturgik i undervisningen

3.1 Missale för Svenska kyrkan	sid. 18
3.2 Handbok i Liturgik	sid. 19

3.3	Handboksförslaget 2012	sid. 21
3.4	Den svenska psalmboken	sid. 21
3.5	Gudstjänst i tiden	sid. 22
3.6	Kärlekens måltid	sid. 22
4.	Analys	sid. 24
4.1	Missale för Svenska kyrkan, Handboken 1986 samt Den svenska psalmboken	sid. 26
4.2	Missale (Artos)	sid. 26
4.3	Handbok i Liturgik	sid. 27
4.4	Gudstjänst i tiden	sid. 28
4.5	Kärlekens måltid	sid. 29
4.6	Nya handboksförslaget 2012	sid. 29
5.	Slutsats	sid. 30
6.	Sammanfattning	sid. 33
7.	Bibliografi	sid. 35
7.1	Litteratur	sid. 35
7.2	Utredningar	sid. 36
7.3	Artiklar	sid. 36
7.4	Källmaterial	sid. 36
7.5	Protokoll och möteshandlingar	sid. 37
7.6	Elektroniska källor	sid. 37

1. Inledning

1.1 Förord

År 1969 anlände prästen Thommy Hägg till sin församling i Bankeryd, Jönköpings län. Efter tio dagar i församlingen omnämns han i Jönköpings-Posten då några församlingsbor ombetts ge sitt utlåtande kring den nye prästen. Det omdömet var: ”han gör tre korstecken i minuten”.¹ Prästens korstecknande hade blivit något som ansågs vara ett uppseendeväckande beteende.

Under en av mina praktikperioder som prästkandidat samtalade jag med en präst som står i en helt annan tradition än Thommy Hägg. Hon säger att hon inte korstecknar vid förlåtelseord eller inledningsvis över församlingen vid den trinitariska hälsningen i samband med högmässan. Det korstecken hon gör sker endast vid välsignelsen. Samma präst blir också inbjuden till pastoralinstitutet i Lund varje termin för att diskutera teologi. Hennes främsta argument för att avstå korstecken är att hon anser att de står för något ”hokus-pokus” som är överflödigt då orden är viktigast.

Det var i denna polemik inom Svenska kyrkan som min nyfikenhet på ämnet vaknade. Varför är korstecknandet något som fått så skilda bruk? Det är i denna fascination som mitt eget intresse för korstecknandet och gestik i gudstjänsten tog sitt avstamp och framförallt i hur olika den liturgiska framställningen kan vara inom Svenska kyrkan. Ämnet som sådant är inte direkt behandlat i särskilt stor utsträckning och jag fann snabbt att mina avgränsningar blev viktiga för att inte sväva ut för mycket i spekulationer eller subjektivitet. Då en stor del av uppsatsen berör den praktiska tillämpningen av prästens korstecknande så har jag valt att utgå från att bruket ligger i linje med den litteratur som finns att tillgå inom ämnet.

Denna uppsats hade inte varit möjlig om inte min make Stefan bjudit på andra synvinklar, traditioner och intressanta diskussioner. Jag vill härmed ta tillfälle i akt att tacka honom för detta, samt min handledare prof. Stephan Borgehammar som varit behjälplig vid alla möjliga tidpunkter under dygnet.

¹ Bexell, O (1996) s.138

1.2 Introduktion till ämnet: korstecknets teologi

För att försöka förstå de diskussioner som kretsat och i viss mån kretsar kring korstecknandets vara och icke-vara, har jag valt att försöka förklara den teologi som ligger bakom bruket av tecknet. I den tidiga kristna kyrkan finns det flera exempel som visar på korstecknandet som en god kraft gentemot onda andar. Ett vanligt exempel som tas upp är den legend om evangelisten Johannes som korstecknar över en giftig bägare. Bägaren blir ofarlig och ur den slingrar sig en orm. Denna legend har ofta avbildats genom historien och är den av de tidigaste bilderna som visar en person som gör korstecknet.² Det finns också flera legender som talar om hur korstecknandet har avbesvärjat eller avväpnat djävulen och dessa tros ligga till grund för den vidskeplighet som korstecknandet har förknippats med historiskt.³

En annan del av korstecknandets funktion har också varit att vara symbol för den kristna gemenskapen.⁴ Detta kännetecken bekräftas av såväl Kyrillos av Jerusalem (d. 386) som av Johannes Chrysostomos (d. 407) som också gav liturgiska anvisningar till hur detta korstecknande skulle göras: ”du får inte bara göra korstecknet med fingrarna utan framförallt med hjärtat, fullt av tro. När du på detta sätt slår det på din panna, kan ingen oren ande nalkas dig, eftersom han då ser det vapen som har tillfogat honom ett dödligt sår, svärdet”.⁵

Korstecknandet har alltså historiskt sett använts som kraft mot onda andar likväl som ett tecken på den kristna gemenskapen och slutligen har den även blivit ett tecken för välsignande av olika element.⁶ Idag är det svårt att säga vad ett korstecken innebär för betraktaren likväl som för den som utövar det. På svenska kyrkans hemsida har de beskrivet korstecknandet på detta sätt:

”[k]orstecknet är en gammal kristen symbolhandling som är knuten till Faderns och Sonens och den Heliga Andens namn. Prästen kan teckna korset över församlingen bland annat vid förlåtelseorden och vid välsignelsen. Korstecknet är en påminnelse om dopet men också en bön om beskydd. Varje enskild människa kan också teckna korset över sig själv som en bön om Guds välsignelse”.⁷

² Ferguson, G (1961) s.126

³ Ibid., s.13, s.104 samt s.131

⁴ Helander, D (1951) s.37

⁵ Dahlby, F (1999) s.56-57

⁶ Hellerström, A. (1954) s.99

⁷ Korstecken u.å.

1.3 Syfte och frågeställningar

Denna uppsats har till syfte att försöka redogöra för korstecknandets framställning inom Svenska kyrkan från år 1529 fram till idag. På vilket sätt har korstecknandet omnämnts i de antagna handböckerna samt i den liturgiska litteraturen som finns att tillgå? Bruket att korsteckna väljer jag att inte värdera, men diskussioner som följt efter antagna beslut anser jag också visar på att det inte är en helt problemfri tradition. Jag har valt att sammanföra mina funderingar i dessa tre frågor:

Hur har prästens korstecknande framställts inom Svenska kyrkans liturgiska historia från den svenska handboken 1529 till idag?

På vilket sätt beskrivs korstecknandet i den litteratur som används inom ämnet liturgik vid pastoralinstituten i Lund och Uppsala idag (2013)?

Kan några konsekvenser/trender utläsas av de två ovanstående frågorna och i så fall, vilka?

1.4 Avgränsningar

Då bruket att korsteckna kan innefatta många aktörer har jag valt att avgränsa det till prästens korstecknande. I den historiska framställningen har jag valt att fokusera på korstecknets utveckling inom samfundet Svenska kyrkan. Då andra länder eller kyrkor omnämns så är det främst i de fall de påverkat eller influerat den kyrkliga traditionen inom Svenska kyrkan. I den historiska framställningen har jag också försökt fokusera på enbart korstecknandet, men i de flesta fall har bredare begrepp som ”gestik” och till viss del ”rörelser” omnämnts i den historiska litteraturen. De av prästen utförda korstecknen har sedan reformationstiden varit många och därför har jag valt att fokusera på korstecknet vid dopet samt inom mässan. Detta beror delvis på att jag måste avgränsa mig men också för att det i första hand är dessa korstecken som diskuterats i historien.

1.5 Metod

I den historiska framställningen har jag valt att göra en sammanfattning från den första svenska handboken år 1529 (den utgåva jag studerat är dock från 1535). Jag har baserat min historiska framställning på källor såsom handböcker där jag letat efter angivna korstecken eller angivningar för korstecknandet. Förutom dessa källor har jag också använt mig av liturgihistorisk litteratur som jag analyserat och sammanfattat.

Den del som redogör för den liturgiska litteraturen som är i bruk idag vid pastoralinstituten har jag valt att presentera genom att sammanfatta de olika böckerna och, om det varit möjligt, fokusera på de delar där korstecknande eller gestik har nämnts. Jag har valt att ha en induktiv läsning av litteraturen i denna del, där jag enbart letar efter områden där korstecken omnämns och undviker att värdera dem.

Min analysdel är baserad på redogörelsen av liturgisk litteratur som är i bruk samt den historiska framställningen. Jag har valt att bryta dessa delar mot varandra och försöker då finna var i den historiska traditionen som den liturgiska litteraturen har sina rötter. En viss form av texttolkning finns representerad i denna del då jag försökt förstå på vilket sätt korstecknandet omnämns. Det är då viktigt att poängtera den hermeneutiska principen att ingen läsare kan stå utanför sig själv. Jag har försökt vara så objektiv i min läsning som möjligt, men faktum kvarstår att det omöjligt att vara helt neutral. Jag har också valt att försöka finna trender och sammanhängande mönster gällande korstecknandet i denna del.

1.6 Litteratur

För den historiska framställningen har jag valt att se till de befintliga källorna i form av de handböcker jag fått möjligheten att studera från 1535, 1614, 1693, 1811, 1894, 1917, 1942, 1986 (den idag gällande) samt det remissförslag som utkom 2012. Utöver dessa handböcker har jag använt mig främst av Carl-Henric Martlings bok *Svensk liturgihistoria* men också Albert Hellerströms bok *Liturgik*. Christer Pahlmblads avhandling som utkom 1998 med titeln *Mässa på svenska: den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden* har också varit tongivande främst i den tidigare delen av den historiska framställningen. Utöver dessa har även artiklar, präsmötesavhandlingar och av Svenska kyrkan genomförda utredningar legat till grund främst för den idag aktuella situationen.

1.7 Disposition

I kapitel två som följer återfinns en historisk översikt med fokus på korstecknets framställning inom Svenska kyrkan. Därefter följer en redogörelse i kapitel tre över den litteratur inom ämnet liturgik som är i bruk vid pastoralinstituten i Lund och Uppsala idag. Kapitel fyra innehåller en analys av det presenterade historiska och liturgiska materialet och denna följs av kapitel fem som innefattar slutsatser samt kapitel sex som omfattar en sammanfattning. Därefter följer en bibliografi i kapitel sju.

2. En historisk översikt

2.1 Fornkyrkan

Korstecknet är en uråldrig symbol inom kyrkan. Tertullianus (d.225) ville framhäva att korstecknet var allmänt känt och vedertaget bland kristna och han får också senare medhåll från Kyrillos av Jerusalem (d. 386) som själv anser att det är ett kännetecken för de kristna men också ett skydd emot demoner.⁸ Johannes Chrysostomos (d.407) beskriver också korstecknandet vid ett antal liturgiska handlingar såsom nattvarden, dop och prästvigning. Även Augustinus (d. 430) bekräftar just korstecken över dopvattnet och oljan som användes vid smörjning samt över nattvardsgåvorna. Korstecknets betydelse är svår att sätta finger på men Hellerström menar att bruket i den tidiga kyrkan främst var relaterat till skydd mot onda andar, sjukdom och andra otrevligheter men kunde också bara vara ett sätt att visa på godhet. Med tiden utvecklades korstecknandet mot den mer effektiva och positiva bilden av att välsigna någon eller något. I denna tolkning ligger också synen att korset står för Kristi kors och således frälsningen genom honom. I den romerska mässan som var gällande i Sverige fram till reformationstiden utförde prästen korstecknet 55 gånger, varav 13 var över sig själv.

I boken *Sixelinna thrøst* från början av 1400-talet anges instruktioner för församlingsbon om hur denne skall uppträda i samband med mässfirande. Bland annat skall gudstjänstfiraren teckna sig själv vid evangelieläsningens början, i samband med sanctus samt vid aftonsångens inledande bön.⁹

2.2 Reformationstiden

Luther vidhöll det egna korstecknandet vid den enskilda andakten men också vid dop, vigsel och prästvigning.¹⁰ Dock var det inte samma tolkning som fick fotfäste i Sverige under reformationen. Det första missalet och därmed mässordning för den evangeliska mässan torde vara Olaus Petris mässa från 1531, som användes i Stockholm. Olaus Petris mässa blev således avstampet för den svenska evangelisk-lutherska liturgin. De stora liturgiska förändringarna som han bidrog med var bland annat att göra prästen till i första hand en predikant, en förkunnare av Guds ord. O. Petri hade för avsikt att göra mässan mer ”hörd” än

⁸ Hellerström, A (1954) s.99, så även till följande

⁹ Klemming, G.E (1871-73) s.188-193

¹⁰ Hellerström, A (1954) s.100

”skådad”, dock inte genom att plocka bort liturgin utan snarare genom att infoga predikan.¹¹ Därtill var O. Petri också ute efter att skapa en uniformitet inom gudstjänstfirandet i Sverige, något som vi framöver historiskt sett kommer se fler aktörer kämpa med. I hans kyrkohandbok från 1529 finns inga direkta angivelser att finna gällanden någon gestik eller rörelse, däremot belyser han tecknandets inflation i sitt förord.¹² Han hade en uppförsbacke framför sig, både gällande prästernas predikokonst men också gentemot gemene man som till stor del var katolsk och således van vid en mässa med rik liturgi och många synliga tecken.¹³ O. Petri ville dock inte avskaffa korstecknandet helt och hållet, men han lyckades begränsa det framförallt genom att framhålla att handlingen som sådan inte var av betydelse.¹⁴ I hans förord till den svenska mässan 1532 omnämns inga korstecken, dock finns det angivet vid välsignelsen i mäsupplagorna från 1541-1567. Den stora förändringen för korstecknandet var att canon uteslöts, vilket innebar att samtliga korstecken som prästen genomförde i detta moment (16 st) försvann, utom möjligen de två som utfördes vid instiftelseorden. De korstecken som var kvar för prästen att utföra var vid dop, begravning och på tre ställen i mässan: avlösning, konsekration och välsignelse.¹⁵

1542 bidrog Olaus bror Laurentius Petri till den liturgiska reformationen med sitt verk *Dialogus om then förwandling som medh messone skedde* där han ville minska på mässans, i hans tycke, överflödiga ceremonier genom att argumentera att dessa ej existerade i samband med den första nattvarden. Han skrev bl. a att ”... icke foor [Jesus] heller medh thenna myckla song, korsande, teknande, bugande etc.”.¹⁶ Likt sin bror mötte han kritik från katolskt håll, men han valde också att markera mot den kalvinistiska rörelsen genom sin kyrkoordning som trädde i kraft 1571.¹⁷ 5 år senare kom nästa liturgiska diskussion i samband med kung Johan III:s liturgiska skrift *Liturgia suecanae ecclesiae catholicae et orthodoxae conformis* (också kallad *Röda Boken*). I denna skrift ville kungen kämpa mot den profanitet han upplevde i de tidigare svenska mässordningarna genom att lyfta fram mässans yttre former. I förordet till *Röda Boken* står det enligt C-H Martling; ”Gud skall tjänas inte bara med hjärta utan även med händer och fötter”.¹⁸ Denna åsikt blir också tydlig när han kommer till välsignelse, eller benediktionsformeln där han betonar med emfas att detta bör följas med ett

¹¹ Martling, C-H (1992) s.17

¹² Petri, O (1535) *Then swenska messan*

¹³ Kjällerström, S (1941) s.27

¹⁴ Hellerström, A (1954) s.100

¹⁵ Pahlmblad, C (1998) s.229

¹⁶ Martling, C-H (1992) s. 29

¹⁷ Ibid., s.33

¹⁸ Ibid., s.46

korstecken.¹⁹ I övrigt var denna liturgiska skrift främst till hjälp för att få bukt med vad kung Johan ansåg vara ett liturgiskt förfall bland prästerskapet. *Röda boken* blev startskottet för vad som kom att kallas ”den liturgiska striden”.

Konflikterna som följde tänker jag inte gå närmare in på men C-H Martling förklarar striden som en dragkamp mellan Laurentius Petris profana och lutherska syn på mässan och Johan III:e som stod för en något mer romersk-katolsk syn. Konflikten blev framförallt tydlig runtom i stiftet där den liturgiska diskussionen pågick för fullt. Från ett prästmöte i Strängnäs 1592 förbjöds korstecknande vid altaret eller i predikstolen.²⁰ När Laurentius Petri dog fick kungen större liturgisk makt genom tillsättningen av en ärkebiskop av eget val. Striden kulminerade dock med kung Johans död och fick sitt slut i samband med Uppsala möte 1593.

Uppsala möte blev väldigt intressant ur en liturgisk synvinkel. När prästerskapet ombads försvara liturgin (kung Johans) blev det snarare tvärtom. Biskopar bad om ursäkt för att bedrivit en felaktig liturgi och skämdes å sina prästers vägnar. De beslut som fattades kring liturgin blev dock inte så radikalt som diskussionen kunnat anta. De ceremoniella inslag som blev helt förbjudna var elevationen och klämtningen av klockor, men övriga liturgiska ställningstaganden såsom korstecknande talades det inte om, antagligen för att kung Sigismund (som var katolik) inte skulle bli alltför förargad.²¹

Kung Sigismund försökte återinföra katolicismen i Sverige under de allra sista åren av 1500-talet. Vid detta tillfälle hade korstecknandet vid välsignelsen nästan helt tagits ur bruk utan att det formellt avskaffats.²² Sigismund hade dock en stor motståndare i hertig Karl som såg som sin största uppgift att hindra kungen från att sprida sin kyrkopolitik. Han lyckades också. Genom att avsätta ärkebiskop Angermannus, som närmast sig Sigismund, drev hertig Karl sin agenda vidare. Karl tillhörde den kalvinistiska fåran och ville skapa en ny liturgi som kom att bli hårt kritiserad av prästerskapet.

Prästerna kämpade för att behålla Uppsala mötes beslut och även för att få det befast genom att införa det i arvföreningen, men Karl motsatte sig detta med största bestämdhet och tvingade istället prästerna att godkänna arbetet med en handboksrevision.²³ Förslagen som arbetades fram ansågs vara av alltför ortodox och konservativ karaktär för att kungen skulle

¹⁹ Serenius, S (1966) s.142

²⁰ Kjöllnerström, S (1950) s.287-301

²¹ Martling, C-H (1992) s.54

²² Hellerström, A (1954) s.100

²³ Martling, C-H (1992) s.55, så även till det följande

godkänna den, så det hela blev liggande fram till efter kung Karls död 1611 och slutligen år 1614 var den nya handboken verklighet.

2.3 Handboken 1614 och 1693

Handboken från 1614 hade för avsikt att liksom andra handböcker bidra till en större enhetlighet och uniformitet inom den Svenska kyrkan men detta blev inte resultatet.²⁴ Det hade inte gjorts några skillnader gällande korstecknandet i denna handbok i jämförelser med de tidigare.

Korstecknandet i samband med dopet hade däremot en fakultativ ställning, något som kom att ändras senare.²⁵ Den liturgiska frihet som de tidigare handböckerna stått för överfördes också till denna och p. g. a. de tidigare liturgiska stridigheterna, samt Uppsala mötes beslut (som kan uttolkas som liturgiskt brett), utvecklades större liturgiska skillnader mellan de olika stiftet.

Det som kom att bli den liturgiska diskussionen under 1600-talet var relationen mellan handbok och kyrkoordning och hur dessa ibland gick in i varandra. För att tydliggöra deras skillnader skrevs det bland annat en kyrkolag som trädde ikraft 1686.²⁶ I anslutning till den nya kyrkolagen påbörjades också arbetet med en ny kyrkohandbok som också den skulle vara av en mer ”förbindande” karaktär.

Kyrkohandboken från 1693 trädde i kraft i samband med ett kungligt brev den 17 februari 1694 där ”prästerna strängt och allvarligt förbjöds att av eget godtycke göra ändringar i kyrkohandbokens formulär”.²⁷ I denna handbok skedde det liturgiska ändringar gällande korstecknet vid dopet. Korstecknandet hade tidigare varit fakultativt i 1614 års handbok men gjordes nu obligatoriskt för att skapa enhetlighet.²⁸ I dopritualet som är angivet i handboken står det skrivet: ”[s]å skal han gidra kors i barnsens ansichte och bröst och säija: Jag thet helga tekn både i titt ansichte och bröst”.²⁹ I övrigt var handboken till större delen överensstämmande med den tidigare men hade en annan status för att förtydliga den liturgiska praxis man önskade skulle vara gällande över hela kyrkan.

²⁴ Ibid., s.60 ff., så även till det följande

²⁵ *Handbok* (1614)

²⁶ Ibid., s.71

²⁷ Martling, C-H (1992) s.72

²⁸ Ibid., s.72

²⁹ *Handbok* (1693) s.5

2.4 1700- och 1800-talet

I början på 1700-talet framkom det genom cirkulärbrev till domkapitlen att ett flertal präster stridit mot förbudet att förkorta, och förändra de i handboken angivna ritualerna. Denna process togs upp av prästeståndet i mitten av 1700-talet och visade sig vara allmänt utbredd. Att präster pga. egen fromhet- eller förnufts nivå valt att ändra den i handboken angivna liturgin i olika utsträckning blev allt vanligare och tros ha sitt ursprung i pietistiska och rationalistiska ideal.³⁰ I samband med detta och en växande sekularisering, tvingades präster att förändra sin liturgi så att den kunde tilltala sina nu, nyupplysta och rationella, församlingsbor. För en del blev det än viktigare att följa handbokens anvisningar, men för de flesta var det genom att snarare *undervisa* kristendom än *uppleva* som församlingen stannade kvar.³¹ Dock var sekulariseringen ett problem och prästerskapet såg samhällets bristande ansvar som ett led i detta. Efter en till synes felaktigt namngiven handboksdebatt (som inte kom att diskutera handboken) ville prästerskapet med hjälp av regeringen t ex. avskaffa teaterföreläsningar på söndagar, då de ansågs ha negativ effekt på församlingsbornas kyrkogång. Det var först 1789 som en seriös debatt kring problematiken med präster som frångår handboken kom på tal. Denna diskussion fick till följd att ännu en ny handbok skulle komma att bli aktuell.

Då handboksrevisionen äntligen lyckades påbörja sitt arbete började också kritik riktas mot gällande handbok från 1693. En av de mest högljudda var hovpredikanten J J Petrejus som bland annat var skarpt kritisk till dopritualet och dess korstecknande. I en skrivelse från 1789 kan vi finna Petrejus åsikt formulerad på detta sätt: ”[h]vad angår korstecknet som gjöres öfver [b]arnet i döpelsen så kunde det tålas, om man icke så ofta såge vidskepliga kärringar ständigt korsa den lilla, til at efter sin tanka fördrifta den onda, det är, at underhålla vantron”.³² Han ansåg att det hela var av för teatralisk karaktär och riktade därmed sin kritik mot den utveckling som kung Gustaf III:e stod för. C-H Martling beskriver kungen som en man med stort liturgiskt intresse. Han var inte främmande för att återinföra rökelse, såg sin egen smörjning som en vigning likt prästernas, och ville framförallt inte att Sverige skulle fortsätta i en reformert riktning vilket han ansåg var av största risk. För att inte köra över kungen och inte heller prästerskapet som till stor del höll med Petrejus så lovades kungen ett handboksförslag i samband med Uppsala mötes 200-årsjubileum 1793.

³⁰ Martling, C-H (1992) s.77

³¹ Ibid., s.82, så även till det följande

³² Helander, D (1934). s.506

Efter kungens död 1792 påbörjades arbetet med handboksrevisionen och stiftens fick ta fram sina förslag till ändringar. I de cirkulärbrev som presenterades från stiftens (vilka var 6 st.) var det fyra av dem som ville ha kvar korstecknet vid dopet och två som ville ta bort det. Henric Schartau valde att skriva ett eget inlägg i frågan och stod alltså inte bakom sitt stifts åsikt att behålla korstecknet. Schartau ansåg att korstecknet vid dopet skulle tas bort då det missbrukades i användning i samband med vidskepelse och kunde leda till villfarelser i lärofrågor.³³ Så blev det också i handboksförslaget som lades fram till kungen 1799. Förslaget färgades framförallt av konflikten mellan det som ansågs som ”svensk liturgi” och arv, och vad som var internationellt och lutherskt gällande. Kjöllersström vill också påpeka, liksom Schartau, att man i kyrkan upplevt ett visst missbrukande av korstecknet i vidskepliga sammanhang och att det också var på grund av detta som man ville stäva dess utbredning.³⁴ Förslaget från 1799 möttes också av tidningsrecensioner som gav en bild av att människor var glada över borttagandet av korstecknet, men också ville ta bort handpåläggningen som i sig också skulle kunna leda till vidskepelse och vantro.³⁵ Resultatet blev en ny handbok, utan korstecken vid dop, som utkom 1811. Denna handbok från början av 1800-talet omtalas som ett, ur liturgisk synvinkel, riktigt lågvattenmärke. Vad som kan tänkas menas med detta är att den romersk-katolska andan som levte kvar i de tidigare handböckerna nu faktiskt på riktigt försvinner. 1811 års handbok anses av vissa vara den första evangelisk-lutherska handbok som vi i Sverige tar i bruk.³⁶ I den nya handbokens dopritual finns inget korstecken angivet. Istället har en handpåläggning på dopbarnets huvud införts i samband med att prästen läser Fader vår.³⁷

Den norrländska läsekretsen markerade tydligt sitt missnöje med det nya dopritualet, dock var det inte i huvudsak borttagandet av korstecken de kritiserade även om de såg också det som en del i att barnet inte blev saligt enligt den nya ordningen.³⁸ Detta fick bland annat till följd att församlingsborna på eget bevåg genomförde nöddop enligt den gamla handboken från 1693 och förklarade det med att prästen ej var tillgänglig p.g.a. avstånd. När det uppdagades att sådana nöddop inte bara var tillfälligheter utan snarare satta i system så hämtades ibland de döpta barnen och fördes till omdop hos kronobetjäningen. Deras kritik kring borttagande av korstecken var bland annat att korstecknets uppgift som symbol för dopets samband med

³³ Ibid., s.81

³⁴ Kjöllersström, S (1950) s.287-301

³⁵ Rodhe, E (1910). s.112

³⁶ Helander, D (1934). s.8

³⁷ *Kyrko-handbok* (1810) s.59

³⁸ Martling, C-H (1992) s.103, så även till följande

Jesu försoning gick förlorad. Denna norrlandsrörelse lyckades inte genomföra några direkta förändringar men fick lyft frågan till riksdagen om en ny handboksrevision.

I handboksförslaget som lades fram 1854 försvarade kommittén användningen av korstecknet vid dopet och ville ”väcka uppmärksamhet på den visst icke oavgjorda saken”³⁹ men gav inga instruktioner eller anvisningar för korstecknandet.⁴⁰ Förslaget genomgick en hel del ändringar och presenterades i sin helhet med revideringar 1855. Prästerståndet gillade förslaget men i riksdagen mottogs det med avslag från de övriga stånden vilket fick till följd att det helt nyinrättade kyrkomötet fick ta upp frågan.

I anslutning till att kyrkomötet bildades fick liturgin en ny plats att behandlas på. Martling beskriver det som att de tidigare riksdagsledda besluten varit tagna på tvivelaktiga grunder då man kan ifrågasätta den liturgiska kompetens som fanns inom de övriga stånden. Han fortsätter dock även att påpeka att en önskvärd kompetens inte heller gick att finna hos varje ledamot av prästeståndet, men nu i samband med det nyinrättade kyrkomötet, så fick frågorna behandlas på en högre nivå. Men det var inte bara kyrkomötet som var nytt under 1800-talet. I anslutning till de liturgiska diskussionerna som förts runtom i landet började en uppdelning i de liturgiska frågorna också utkristallisera sig där vi finner den uppsaliensiska lågkyrkligheten och lundensiska högkyrkligheten. De liturgiska diskussionerna blev i och med detta också djupare och med en teologisk förankring som de tidigare saknat.

En av de största aktörerna inom området var teologen U L Ullman som under slutet av 1800-talet blev ledaren för det nya arbetet med handboken.⁴¹ Ullman ville visa på liturgins högtidlighet men samtidigt dess närhet till folkkyrkan och den liturgi som var gällande. Han förespråkade (dock utan framgång) att korstecknet i dopritualet skulle infogas i handboksförslaget 1892. Den handbok som klubbades igenom 1894 saknade angivna korstecken men behöll dock trots tidigare påtryckningar om vidskepelse, handpåläggningen vid dopet.⁴² Däremot skapade handboken genom en internationell påverkan från bl. a tyska teologer, en ny och öppen dialog kring det liturgiska tänkandet vilket vi märker av framförallt under 1900-talet.

³⁹ Martling, C-H (1992) s.111

⁴⁰ Ibid., s.111-113, så även följande

⁴¹ Ibid., s.122 ff., så även följande

⁴² *Svensk kyrkohandbok* (1904)

2.5 1900-talet fram till handboken från 1986

Det dröjde inte lång tid innan kyrkan ansåg att den senaste handboken från 1894 inte höll hela vägen. Med ett par revisioner, framförallt gällande konfirmationsritualet, skapades en ny handbok som i övrigt låg väldigt nära den tidigare. Den handbok som utkom 1917 håller sig nära sin föregångare gällande korstecken och har kvar handpåläggningen vid dopet, men lyfter som handbok för första gången fram prästens riktning i gudstjänsten.⁴³ Handboken från 1917 lyckades dock skapa en liturgisk debatt om en stundande liturgisk förnyelse.⁴⁴ Under större delen av 1920-talet diskuterades liturgin livligt inom Svenska kyrkan. Frågor kring en ny handbok kom åter upp och i samband med detta också en rad olika diskussioner såsom den om skriftermålet, nattvardens teologi och mycket annat. Den ekumeniska utvecklingen fick också fart under denna period bl. a genom närmare kontakter med Church of England. Detta i sin tur ledde till att präster anklagades för anglikanism, katolicism och ekumenism i samband med den liturgiska debatt som rådde. Det var också under denna tid som högkyrkligheten eller den kyrkliga förnyelsen på riktigt började sitt arbete. En av de teologer som mötte skarp kritik för sin högkyrklighet och för sin ”liturgiska import” av bl. a korstecken var A Lysander från Lunds stift. Bruket av korstecken vid dopet var uppenbart levande, men fanns inte angivet i någon handbok, något ett flertal präster, däribland G Rosendal (som omnämns mer nedan) kom att frånga. Den liturgiska debatten som fördes under 1920-talet ledde också fram till ett handboksförslag 1938.

Förslaget mottogs väl av den stora majoriteten av biskoparna då de ansåg att dess tydlighet men också mångfald öppnade upp för en liturgi som var i relation till församlingen som firade gudstjänst.⁴⁵ Arbetet var så väl förankrat hos den kyrkliga gemenskapen så när det blev dags för att lägga fram handboken var det inga större diskussioner och den gick igenom 1942.

Trots denna samsyn dröjde det bara till kyrkomötet 1948 innan en högkyrklig grupp lade fram en motion kring att få korsteckna vid dop, avlösning och välsignelse.⁴⁶ Handboksutskottet svarade dock att korstecknandet förvisso var en schön och meningsfull symbol, men ville inte göra några ändringar så nära inpå en nyantagen handbok. Kyrkomötet menade också att det inte förelåg några hinder att använda korstecken vid dop, avlösning och välsignelse. Även

⁴³ *Handbok för svenska kyrkan*, (1917) s.127

⁴⁴ Martling, C-H (1992) s.136 ff., så även följande

⁴⁵ *Ibid.*, s.156, så även följande

⁴⁶ Kjällerström, S (1950) s.287-301

biskop G Aulén svarar på denna fråga i samband med sin ämbetsberättelse från Strängnäs stifts prästmöte 1948:

”[Det] föreligger intet hinder för att välsignelsen vid gudstjänstens slut åtföljes av korstecknet. Föreställningen att detta skulle vara något specifikt romerskt bruk och icke böra förekomma i en evangelisk kyrka är med tanke på vår liturgiska historia intill 1811 och med tanke på vad som är regel i våra nordiska systerkyrkor helt ohållbart”.⁴⁷

I och med att handboken från 1942 var ”återhållsam, när det gällt föreskrifter om liturgiska åtbörder”⁴⁸ samt att ett flertal liturgiska grupper bildats inom Svenska kyrkan, så saknades det en enhetlighet gällande det praktiska liturgiska utförandet av korstecken. En stark röst i den kyrkliga förnyelsens arbete var kyrkoherden i Osby, G Rosendal. Genom sin programförklaring *Kyrkans framtid* (1943) ville Rosendal påminna Svenska kyrkan om nattvarden och gudstjänstens sammanhang. Nattvard firades fortfarande sällan i Svenska kyrkan och Rosendal ville väcka det nytt liv i det, samt ge gudstjänsten den estetik och liturgi han ansåg att den förtjänade. Likt Aulén var Rosendal noga med att påpeka att han var katolik men inte i bemärkelsen romersk-katolik, utan grundad i en allmänlig kyrka och dess gudstjänsttradition.⁴⁹ Hans bruk att fira mässa kom dock att i allmänt tal omtalas som något som var ”katolskt” och således inte det rätta. Ett exempel på detta är det foto som återfinns vid slutet av boken där han eleverar brödet iklädd mässkrud.⁵⁰ Men Rosendal, eller fader Gunnar som han kom att kallas, påverkade sin omgivning och var oerhört bidragande till den förändring som senare fick praktiska konsekvenser. Ett symptom på den liturgiska rörelse som var igång var den liturgiska litteratur med praktiska tillämpningar som bl a från högkyrkligt håll producerades. Ett exempel är H Blennows bok *Mässan i bilder* (1954). Blennow beskriver mycket utförligt och pedagogiskt hur mässan kan firas i anslutning till handboken. Det framgår att han står i en högkyrklig tradition och liturgin är väldigt rik med många synliga handlingar som beskrivs väldigt utförligt. I hans beskrivning av mässan förekommer det 7 tillfällen för korstecknande; vid avlösning, välsignelse, över kalk och oblat i instiftelseorden, samt (över sig själv) vid introitus, laudamus, credo och under lovsången.⁵¹ Diskussionen kring korstecken blev efterhand allt vanligare och diskuterades även i utomkyrkliga tidskrifter. I Borlänge tidning från 1954 diskuterar Bengt Stolt korstecknandets

⁴⁷ *Strängnäs stifts prästmöteshandlingar 1948*. (1949), s.83

⁴⁸ Martling, C-H (1992), s.163

⁴⁹ Stolt, B (2003) s.374

⁵⁰ Rosendal, G (1943) s.224

⁵¹ Blennow, H (1954) s.70

lutherskhet och framhäver att Luther föreskrivit det egna korsandet vid morgon- och aftonbön i lilla katekesen.⁵² Dock framhäver både han och Kjöllersström att denna del blivit struken i de officiella översättningarna gjorda av Broocmans 1730 samt Billing 1895. Det går däremot att finna Luthers korstecknande i de privata översättningarna gjorda av Fjellstedt 1854 samt av Helander 1944.⁵³ Kjöllersströms åsikter kring korstecknandet blev än mer synlig under kyrkomötet 1963 där han påminner biskop Martin Lindström om att hans nyttjande av korstecken inte är förenligt med rådande handbok.⁵⁴ Vad detta visar på är bland annat att den liturgiska diskussionen återigen var på tapeten.

1968 samlades en ny handbokskommitté under ledning av biskop Askmark. Denna kommitté valde att gå ut vitt och brett i hela svenska kyrkan och samlade på sig ett mycket gediget liturgiskt material.⁵⁵ Det första förslaget lades fram 1974 och var rikt på variation och mångfald. Detta möttes delvis av en positiv kritik av kommitténs förmåga till nytänkande men också, framförallt från högkyrkligt håll, en negativ kritik då det ansågs sakna en medveten teologisk hållning och enhetlighet.⁵⁶ Arbetet blev stort för kommittén, men med hjälp av revisionsgruppen lades ett slutgiltigt förslag fram till den handbok som idag är gällande. I handboken från 1986 infördes de första skriftliga anvisningarna för korstecken vid avlösning, välsignelse och dop. Korstecknandet vid dopet och avlösningen gjordes fakultativa genom att skrivas inom parentes, men vid välsignelsen står det inskrivet i texten utan parentes men har ingen status som obligatorisk.⁵⁷

2.6 Inför den nya handboken

I anslutning till handboken från 1986 skrevs det (precis som tidigare) liturgiska böcker med tydliga praktiska anvisningar, något som saknas i nuvarande handbok. Från den tidigare läraren i liturgik vid pastoralinstitutet i Uppsala, Bo Säfström, kom boken *Liturgik-praktisk vägledning* (1989). I den beskriver han, likt Blennow på 50-talet, huvudgudstjänsten men också de kyrkliga handlingarna mer utförligt än angivet i handboken 1986. Vad som är en genomgående trend och framförallt fortfarande gäller angående den praktiska litteraturen

⁵² Stolt, B (1954) s.89-90

⁵³ Kjöllersström, S (1950) s.287-301

⁵⁴ *Allmänna kyrkomötet 1963*, s.38

⁵⁵ Martling, C-H (1992) s.167

⁵⁶ *Ibid.*, s.168

⁵⁷ *Ibid.*, s.194

kring liturgi är orden ”om” och ”kan” kring korstecknet, exempelvis ”om [prästen] gör korstecken kan detta ske här”.⁵⁸

I början på 1990-talet producerar L Norrgård och J Byström också en prästmötesavhandling inom ämnet. De belyser främst församlingens arbete med liturgi inom framförallt huvudgudstjänsten.⁵⁹ Deras avhandling är av en praktisk karaktär och genomgången av högmässan belyser dels korstecknandet över nattvardselementen i samband med epiklesen samt korstecknandet vid välsignelsen.⁶⁰ Överlag vill författarna markera vikten av att liturgin blir medvetandegjord i församlingen och därigenom utvecklas tillsammans med den gudstjänstfirande skaran.

Från Torbjörn Axné kommer år 1998 en utvärdering av handboken från 1986. Denna utredning bearbetar alla former av gudstjänstfirande. I anslutning till dopgudstjänsten har Axné lyckats få fram att av de tillfrågade församlingarna så korstecknar 67% tre gånger alltmedan 34% korstecknar en gång (det höga procenttalet beror på att möjligheten för att ge fler svar fanns att tillgå).⁶¹ Vid begravningsgudstjänsten har han också funnit att korstecknandet vid överlåtelsen förekommer alltid; 9%, ofta; 8%, ibland; 57%, aldrig 26%. Detta visar enligt min mening på hur korstecknandets fakultativa ställning tagit sig uttryck.

I samband med denna utvärdering och med hjälp av andra senare utredningar kom år 2000 ett förslag till en ny handbok. I dess inledning omnämns korstecknet som en liturgisk gest som följt kyrkan genom tiderna. I förslaget anges korstecknande vid förlåtelseord och välsignelse som obligatoriskt men också prästens egna korstecknande uppmuntras.⁶² Korstecknandet, både det trefaldiga och det enkla, vid dopet får också det en obligatorisk ställning.⁶³ Handboksförslaget 2000 gick dock inte igenom, men har varit en grund för det förslag som gick ut på remiss i ett flertal församlingar under kyrkoåret 12/13.

⁵⁸ Säfström, B (1989) s. 20 samt s.46

⁵⁹ Byström, J & Norrgård, L (1992)

⁶⁰ Ibid., s.155

⁶¹ Axné, T (1998) Bilaga 2:25, så även följande

⁶² Svenska kyrkans utredningar 2000:1. (2000) sid. 28

⁶³ Ibid., sid 45

2.7 Idag

I mellanåren mellan handboksförslaget 2000 och förslaget 2012 gav Karl-Gunnar Ellverson ut sin bok *Handbok i liturgik* (2003) (vilken utgår från hanboken från 1986) som har kommit att bli tongivande för den liturgiska utbildningen som når framförallt prästkandidater vid Svenska kyrkans två pastoralinstitut. I min kontakt med lärare ansvariga för den liturgiska undervisningen vid bägge pastoralinstitut visar det sig att den liturgiska litteraturen som används i undervisningen idag är; *Missale för Svenska kyrkan* (från förlaget Verbum), *Kyrkohandbok 1986*, *Den svenska psalmboken*, *Kyrkoordningen*, *Handboksförslaget 2012* samt Ellversons bok *Handbok i liturgik*. Senare i min analys kommer jag behandla *Missale för Svenska kyrkan*, Ellversons *Handbok i liturgik* samt *Handboksförslaget 2012* grundligare, men jag finner det intressant att nämna att i det handboksförslag som idag är ute på remiss står korstecknandet som fakultativt i alla avseenden utom vid dop där antingen det enkla eller trefaldiga korstecknandet bör förekomma.⁶⁴ Utöver denna litteratur använder också pastoralinstitutet i Uppsala Ninna Edgardhs bok *Gudstjänst i tiden* (2010) och pastoralinstitutet i Lund kompletterar sin litteraturlista med Lena Peterssons avhandling *Kärlekens måltid* (2005). Dessa kommer också att behandlas i analysdelen.

⁶⁴ Svenska kyrkans utredningar 2012:2. (2012) sid. 25-90, sid.104

3. Liturgik i undervisning

Då jag har valt att undersöka hur korstecknandet inom Svenska kyrkan utvecklats och utvecklas så anser jag att det bästa sättet att studera dagens trender är genom de två pastoralinstitut som utbildar alla som skall bli präster inom Svenska kyrkan. Vilken litteratur används vid de bägge lärosätena? Det är självklart inte så att man kan bygga korstecknandets utveckling endast kring detta, men det ger en fingervisning om vilken riktning de blivande prästerna undervisas i liturgik.

Den litteratur som förekommer på alla kurser vid de två pastoralinstituten inom Svenska kyrkan är *Missale för Svenska kyrkan* (Verbum), *Handbok i Liturgik*, *Kyrkohandboken 1986*, *Handboksförslaget 2012* samt *Den svenska psalmboken*. Utöver dessa använder också pastoralinstitutet i Uppsala Ninna Edgardhs bok *Gudstjänst i tiden* och i Lund förekommer avsnitt ur Lena Peterssons avhandling *Kärlekens måltid*. I denna del behandlar jag varje bok var för sig och ser över hur korstecknandet benämns och används. Min analys av dessa böcker och dess tillkomst samt författarnas liturgiska bakgrund kommer jag att behandla i den del av uppsatsen jag valt att kalla ”Analys”.

3.1 Missale för Svenska kyrkan (Verbum samt Artos)

Missale för Svenska kyrkan från förlaget Verbum bygger på handboken från 1986. Således är alla korstecken fakultativa men dock inskrivna i texten vilket jag anser gör dem mer lättillgängliga att ta utöva.⁶⁵ Utöver detta missale tillkom genom förlaget Artos, på uppdrag av Arbetsgemenskapen kyrklig förnyelse, ytterligare ett missale år 2008. I detta missale återfinns utförliga instruktioner för mässans olika moment och beröringsdelar i dess inledning. Angående korstecknande och gestik menar man att inget kan göras fel så länge det är tydligt, enkelt och värdigt inför eukaristin.⁶⁶ Vidare står det även att: ”alla åtbörder måste hållas fria från det sentimentala och teatrala men framför allt motsvaras av en inre hållning, så att vår själ står i samklang med vår kropp”.⁶⁷ I samma inledning står det också att prästen skall korsteckna sig själv vid mässans början i samband med den trinitariska invokationen.⁶⁸ Övriga

⁶⁵ *Missale för Svenska kyrkan* (1988)

⁶⁶ Arbetsgemenskapen Kyrklig förnyelse (2008). *Missale*

⁶⁷ *Ibid.*, s.15

⁶⁸ *Ibid.*, s.19

korstecken beskrivs som fakultativa för både präst och församling, men detta missale har också valt att beskriva korstecknande för läsaren av evangeliet i samband med en eventuell evangelieprocession. Läsaren kan göra korsteckenet med tummen över evangelietextens inledning och därefter på sin panna, mun och hjärta.⁶⁹ I övrigt följer detta missale samma ordning som det missalet som ges ut av förlaget Verbum, undantaget ett korstecken som lagts till i samband med epiklesen mitt i nattvardsbönen samt ett korstecken i samband med epiklesen i bönen över vattnet i dopet.⁷⁰

3.2 Handbok i Liturgik

Karl- Gunnar Ellverson var en av medlemmarna i handboksgruppen som lade fram handboksförslaget år 2000. Ellverson dog år 2007 mitt under arbetet med det nya handboksförslaget 2012 men hann innan dess producera boken *Handbok i Liturgik* (2003). I sin inledning belyser han generellt hur korstecknet används i gudstjänsten. Ellverson tar upp de olika fysiska sätten korstecken kan göras på men också vid vilka tillfällen under huvudgudstjänsten de kan förekomma. Vad han föreslår är att prästen kan korsteckna sig själv vid inledningsorden samt över församlingen i samband med förlåtelsen och välsignelsen.⁷¹ Han lyfter även fram att korstecken kan göras över bröd och vin i slutet av epiklesen samt i samband med befrielsebönen i dopet och vid ett av alternativen för överlåtelsen i begravningsgudstjänsten.

Ellverson går grundligt igenom alla moment i huvudgudstjänsten samt även de kyrkliga handlingarna. Han ger också läsaren generella liturgiska tips och råd. Han är dock noga med att påpeka att dessa är enbart råd från hans sida och att variationen som finns inom Svenska kyrkan är stor och generellt avhängande på hur församlingens liturgiska gudstjänstliv ser ut. Bland alla dessa råd påpekar Ellverson vikten av att prästen bör vara vaksam och känna till hur denne använder sina händer. Gestiken som görs med händerna blir mer påtaglig för den som betraktar och bör därför göras genomtänkt och tydligt.⁷²

⁶⁹ Ibid., sid.22

⁷⁰ Ibid., sid.475

⁷¹ Ellverson, K-G (2003) s. 52-53, så även följande.

⁷² Ibid., sid.76

Då prästen korstecknar i samband med förlåtelseorden så understryks det att man bör se på människorna man tecknar korset över.⁷³ Gällande korstecknandet över bröd och vin i samband med instiftelseorden så menar Ellverson att denna tradition kan återfinnas sedan tidig medeltid men har övergetts mer och mer i samband med att epiklesen blev infogad i nattvardsbönen i handboken från 1986.⁷⁴ Han menar att detta korstecknande blivit ersatt med att prästen istället gör en gest mot bröd och vin i samband med epiklesen och senare möjligen korstecknar vid orden ”genom att få del av Kristi kropp och blod”⁷⁵ för att gestalta epiklesen till fullo. Återigen finns det inga handgripliga anvisningar för detta bruk i den idag gällande handboken men i Ellversons bok står det utförligt hur detta moment rent praktiskt kan gå till.⁷⁶ Korstecknandet i samband med välsignelsen beskrivs utförligt av Ellverson som något som bör gestaltas av prästen.

I samband med korstecknandet vid dopet förespråkar Ellverson att prästen bör korsteckna även om det står som fakultativt i handboken, samt att korstecknandet bör göras endast med tummen över dopkandidaten.⁷⁷ Är det endast ett korstecken som skall göras så föreslår Ellverson att detta bör göras på kandidatens panna. Ellverson tar också upp möjligheten att korsteckna dopvattnet i samband med att det hålls upp i dopfunten. Vad han vill peka på är vikten av prästens kontakt med sakramentets element och därför kan korstecken eventuellt göras i samband med dopbönen.⁷⁸ Ett annat korstecknande som inte tidigare nämnt är korstecknandet med olja på dopkandidatens panna efter det att denna har begjutits med vatten. Denna rit togs egentligen bort i samband med Uppsala möte 1593 men går att göra idag enligt Ellverson och bör i sådana fall göras i samband med bön om anden; ”Livets Gud, uppfyll NN med din heliga Ande (korsteckna med olja) och hjälp honom/henne att dag för dag leva i sitt dop”.⁷⁹ Detta är dock inte vanligt förekommande idag menar Ellverson, men möjligheten finns och kan bidra till en ökad ekumenik i vissa fall.

När det kommer till korstecknande vid vigsel målar Ellverson ut anledningen till prästens egna korstecknande i samband med inledningsorden. Varför han gör detta vet jag inte riktigt men han påpekar tydligt att också detta korstecken är något prästen gör över sig själv och inte

⁷³ Ibid., sid. 158

⁷⁴ Ibid., sid. 122

⁷⁵ Ibid., sid.123

⁷⁶ Ibid., sid. 125

⁷⁷ Ibid., sid. 206

⁷⁸ Ibid., sid. 212, ff så även följande

⁷⁹ Ibid., sid.221

församling eller brudpar.⁸⁰ Avslutningsvis belyser Ellverson möjligheten för korstecknandet vid överlåtelsebönen i samband med begravning. Det är dock vid endast ett av de tre förslagen för bönen som han anser att korstecknandet bör göras: ”du gav honom/henne livet. Tag emot honom/henne i din frid och ge honom/henne för Jesu Kristi skull en glädjeric uppståndelse”.⁸¹

3.3 Handboksförslaget 2012

Det förslag till ny handbok som är ute på remiss kyrkoåret 2012/2013 är i reviderad form planerat att bli antaget som handbok för Svenska kyrkan i december 2015. I förslaget står korstecknandet som ett fakultativt moment markerat med (+) i alla delar där det kan förekomma. I samband med dopets korstecknande tydliggörs det att författarna anser att ett trefaldigt eller enkelt korstecknande bör förekomma. När det kommer till detta korstecknandet skiljer sig inte förslaget gentemot den idag gällande handboken. Däremot kan det vara väl värt att se till förklaringarna till förslaget. I dessa finner jag att författarna anser att inga symbolhandlingar bör skrivas ut, då de ska ske i en lokal förankring och tradition.⁸² Befinner sig prästen i en församling med korstecknandet som en självklar symbol, är det enligt författarna då självklart att denne bör följa den tradition församlingen står i av pastorala skäl. Denna tanke går något emot den tidigare om en kyrkohandbok som skapar enhet i detta avseende. Det är dock ett argument som författarna anser att de har lyckats med då de i sitt förslag lyckats samla många former för att skapa förhållandevis få (i relation till de tidigare handböckerna) gudstjänstformer med många alternativ för utformning. Jag anser att det då istället blir en enhet i mångfalden.

3.4 Den svenska psalmboken

I den svenska psalmboken återfinns utdrag ur handboken 1986 gällande högmässa, familjemässa, söndagsgudstjänst, familjegudstjänst, dop, bikt, konfirmation, vigsel och begravning. Då dessa helt och hållet följer handboken från 1986 finns här ingen skillnad gällande korstecknandet.⁸³

⁸⁰ Ibid., sid. 278

⁸¹ Ibid., s.328

⁸² Svenska kyrkans utredningar 2012:2.Förklaringar (2012) sid 45

⁸³ Den svenska psalmboken med tillägg. (2002)

3.5 Gudstjänst i tiden

Ninna Edgardhs bok *Gudstjänst i tiden, gudstjänstliv i Svenska kyrkan 1968-2008* är en sammanhängande forskningsrapport och analys av gudstjänstlivet i Svenska kyrkan de senaste 40 åren. Boken är inte i första hand en handbok för liturgik och praktisk tillämpning av densamma, utan en analys av hur Svenska kyrkans liturgi och gudstjänstfirande sett ut och kan komma att se ut.⁸⁴ När det gäller korstecknande i gudstjänsten så behandlar inte Edgardh sådana praktiska moment överhuvudtaget men hon lyfter fram vid flera tillfällen att den stora skillnaden med handboken 1986 i relation till handboken 1942 gällande liturgi är prästens liturgiska frihet och därmed också en ökad mångfald i dagens gudstjänstliv.⁸⁵ Hon tar också upp att det under dessa 40 år har skett en förskjutning i gudstjänsten från verbal kommunikation till en kommunikation som bygger på att flera sinnen används med hjälp av musik, symboler, rörelse och tystnad.⁸⁶

3.6 Kärlekens måltid

I Lena Peterssons avhandling *Kärlekens måltid* behandlas åtta mässliturgier som inte är knutna till handboken i Svenska kyrkan. Av den information jag fått av lärare vid pastoralinstitutet i Lund används denna avhandling främst i syfte för att lyfta fram alternativa mässor och diskutera dess nattvardsteologi samt gestaltning. Avhandlingen som sådan belyser inte huvudsakligen gestiken inom mässliturgierna då författaren använt sig av metoder såsom textkritik för att närma sig de olika mässorna.⁸⁷

Vad som dock är av intresse är hur Petersson behandlar rörelser inom de olika mässliturgierna. Hon nämner inget om korstecknandet men lyfter fram andra rörelser som både präst och gudstjänstdeltagare utövar såsom procession, handpåläggning och knäfall.⁸⁸ Hon avslutar detta kapitel med en uppmaning till fler moment med rörelse inom mässan och vill peka på att avsaknaden av liturgiska anvisningar i handboken från 1986 inte betyder att det inte skall förekomma någon liturgi utan snarare ger en frihet och eget ansvar för gudstjänstledaren att utforma liturgin själv. Hon belyser dock två risker med rörelser inom

⁸⁴ Edgardh, N (2010)

⁸⁵ Ibid., sid. 197

⁸⁶ Ibid., sid. 198

⁸⁷ Petersson, L (2005)

⁸⁸ Ibid., s.55, så även följande

mässan. Den rörelse som är utan stringens och noggrann planering kan uppfattas som rörig, samt de rörelser som är alltför koncentrerade och snarare handlar om att agera ”rätt” än naturligt kan upplevas som en viss ”ritualism”. Riskmomenten att rörelsen inte ser ut att bottna i liturgens egna kropp anser Petersson kan skapa en tom liturgi som uppfattas som falsk i viss mening. Med detta i åtanke vill Petersson lyfta fram att det endast är liturgen själv som kan hållas ansvarig för sina rörelser i mässan och bör ta detta ansvar på allvar.

4. Analys

I denna del av uppsatsen kommer jag först att analysera den historiska diskussionen kring korstecknandet och därefter de idag aktuella liturgiska böcker som används vid pastoralinstituten i Lund och Uppsala. Hur har korstecknet diskuterats samt i vilken historisk kontext kan den liturgiska litteratur som är i bruk idag placeras? På vilket sätt kan litteraturen främja eller stävja bruket av korstecken?

Att korstecknandet som fenomen blivit omdiskuterat och ännu skapar diskussion vågar jag nog påstå efter denna historiska framläggning. Dock har diskursen i sig inte varit synlig under alla tider, men jag finner ett tydligt framlyftande av korstecknandet vid slutet av 1600-talet då korstecknet gjordes obligatoriskt vid dopet, samt ett tydligt avståndstagande från detsamma i början av 1800-talet. Dessa historiska markeringar har gett diskussionen om korstecknandet återkommande näring som blev återupplivad i mitten på 1900-talet.

Diskussionen kring handboken 1693 kretsade vid att skapa en uniformitet. Korstecknets teologiska betydelse och funktion menar jag var sekundär i diskussionen. Det fanns fortfarande ett starkt behov av att forma sig som en evangelisk-luthersk kyrka, vilket man ännu inte hade lyckats med. Jag tror att det därför var lättare att göra korstecknet obligatoriskt än att ge prästerna det fria valet då uniformiteten var prioriterad.

Under 1800-talet kom korstecknet att förknippas med vidskeplighet, då framförallt lekmännens bruk att korsteckna utanför kyrkans gudstjänster. Den pietism och de upplysningsideal som präglade denna tid menar jag också påverkade synen på korstecknandet som något av vidskeplig karaktär. För att få bukt med detta, och samtidigt forma sig som evangelisk-luthersk kyrka, togs korstecknet ut ur handböckerna. Anledningen till detta menar jag dock inte var av samma karaktär som tidigare, att uniformera kyrkan, utan snarare ett försök att finna en teologi kring korstecknet.

Gunnar Rosendal kom att bli en frontfigur för den liturgiska diskussionen som ägde rum under mitten av 1900-talet. Hans betoning på eukaristin och de synliga ceremonierna och symbolerna ledde också till att han blev anklagad för att vara romersk-katolsk. Korstecknet hade i denna diskussion blivit en symbol för den romersk-katolska fromheten och var inte i linje med en pietistisk hållning som på 1800-talet. Den liturgiska diskussion som följde gav korstecknet en teologi som tidigare legat i skymundan. Korstecknandet hade kommit att bli

något som ansågs vara papistiskt, snarare än vidskepligt. Korstecknets diskussion hade således fått en ny vändning.

I inledningen till denna uppsats återges ett citat från 1969 där församlingsbor fascineras (eller kanske förfäras) av prästens många korstecken. Då var korstecknandet uppenbarligen ingen neutral uttrycksform utan tolkades som en del av en tradition som ansågs främmande i den församlingen. Denna diskurs blir också synlig i Sven Kjällerströms artikel från 1950⁸⁹ samt Bengt Stolts tidningsartikel vars rubrik sätter huvudet på spiken: ”Är korstecknet lutherskt?”.⁹⁰ Varifrån kommer egentligen bruket med korstecken? Får präster använda dessa inom Svenska kyrkan och vad betyder de? Uppenbarligen förelåg det här olika synvinklar som i sig sedan gett upphov till den handbok som finns idag.

Torbjörn Axnérs undersökning från 1998 visar på att alla präster genomför något korstecken i samband med dopet.⁹¹ Denna utveckling från den återhållsamma prästen, som Kjällerström till viss del förespråkar, till den vid dopet naturligt korstecknande fascinerar mig. Vad förändrades under 70- och 80-talet inom Svenska kyrkan som fick fler präster att korsteckna? Ett svar på denna fråga kan vara det gedigna arbete som genomfördes av Gunnar Rosendal och hans medsympatisörer, som gav Svenska kyrkan en förnyad liturgi med förankring i teologin. Ett annat kan vara Andra Vatikanconciliet som förvisso inte behandlade gestik, men väl liturgi, nattvardssyn och ekumenik.⁹² Det tidigare så viktiga avståndstagandet mot Katolska kyrkan avtog och det blev mer accepterat att titta på fornkyrkan. Detta kan ha fått till följd att korstecken inte blev så starkt förknippat med romerskt-katolskt bruk utan mer accepterat inom Svenska kyrkan. Det skall dock tilläggas att detta endast är en teori från min sida.

För att placera in den liturgiska litteraturen i olika historiska kontexter har jag delvis sett till de årtal de producerades men också författarnas relationer (om dessa är tydliga) till olika fromhetstraditioner som varit mer eller mindre tongivande vid olika tidsperioder.

⁸⁹ Kjällerström, S (1950)

⁹⁰ Stolt, B (1954)

⁹¹ Axné, T (1998) Bilaga 2:25

⁹² Sacrosanctum Concilium, u.å. kap.1§7

4.1 Missale för Svenska kyrkan (Verbum) samt Handboken 1986 och Den svenska psalmboken

De av kyrkomötet antagna liturgiska böckerna från Verbum (*Missale för Svenska kyrkan, Handboken 1986* samt *Den svenska psalmboken*) kan enkelt placeras in i sin historiska kontext sett till de årtal de utkom. De är dock ett resultat av den liturgiska förnyelsen som spirat från början av 1900-talet och framåt. I relation till de tidigare handböcker som använts inom Svenska kyrkan menar jag att denna handbok är bredare i sin utformning för att blidka så många liturgiska traditioner som möjligt. Jag anser att denna bredd dessutom möjliggör korstecknandet. Genom att inte formulera lika tydliga instruktioner som handboken från 1942 finns möjligheten för den egna tolkningen, något som kan stödjas med utredningen av Torbjörn Axner vilket jag nämnt tidigare.

Inom pastoralinstitutet är det viktigt att i första hand lära ut handboken och bidra till de blivande prästkandidaternas förtroenhet med denna. Min egna upplevelse av handboken och hur den används vid pastoralinstitutet i Lund är att respekten för den egna liturgiska traditionen är stor, men det är förväntas att jag som prästkandidat vet varifrån mitt val av liturgi kommer och hur det kan uppfattas. Jag upplever inte att handboken är hämmande i den bemärkelsen, men om man som prästkandidat står i en högkyrklig tradition så tror jag att handboken kan uppfattas som simpel. I min läsning av handboken från Olaus Petri upptäckte jag att hans mässordning är snarlik den som existerar i handboken från 1986. Kanske var den liturgiska friheten lika stor 1535 som den är idag? Oavsett så anser jag att handboken från 1986 är så anspråkslös i sin utformning att möjligheten för att göra korstecken är god. Den fakultativa ställning som korstecknet har i denna handbok tror jag snarare ger möjligheten att *välja till* än att *välja bort* korstecknande.

4.2 Missale (Artos)

Arbetsgemenskapen för kyrklig förnyelse skapade år 2008 detta missale utgivet på Artos förlag. Det är ett, ur liturgisk synvinkel, rikt missale med tydliga markeringar för rörelser inom kyrkorummet likväl som gestik för prästen. Arbetsgemenskapen för kyrklig förnyelse

(hädanefter omnämnd som aKF) bildades 1959 i en tid då den högkyrkliga spiritualiteten och liturgin var på frammarsch.⁹³

Detta missale finns att tillgå på pastoralinstitutet i Lund för egen förkovran men är inte en bok som används i undervisningen. Hur situationen ser ut i Uppsala vet jag tyvärr inte, men i vår korrespondens omnämndes inte detta missale överhuvudtaget. På aKF's hemsida omnämns missalet och dess mottagande av olika aktörer inom Svenska kyrkan. Bland annat återfinns en recension av missalet där tidigare ärkebiskop Gunnar Weman beskriver verket som: ”en gåva till hela Svenska kyrkan från en rörelse, som genom decennier inspirerat till gudstjänstlivets förnyelse”.⁹⁴

Detta missale har som jag tidigare nämnt tydliga instruktioner och direktiv som jag anser också gör att den blir något statisk och svår att gå ifrån om liturgin inte talar till min egen fromhetstradition. Användaren blir bunden till missalets utformning, något som jag tror kan hämma den egna liturgiska friheten. För en präst som däremot känner sig vilsen i den liturgiska djungeln är detta missale, med sin tydlighet, lätt att följa och ger en god inblick i den högkyrkliga liturgin. Missalet som sådant öppnar upp för fler korstecken än de som är angivna i *Missale för Svenska kyrkan*. Det skall tilläggas att detta missale inte får strida mot den av kyrkomötet antagna handboken, men är utbredd och accepterad som kompletterande gudstjänstbok i många församlingar.

4.3 Handbok i Liturgik

I förordet till Karl-Gunnar Ellversons bok *Handbok i Liturgik* står det: ”[d]ess huvudsyfte är att ge nödvändiga kunskaper och insikter vid utbildning av gudstjänstansvariga i Svenska kyrkan”.⁹⁵ Denna matnyttiga bok om liturgik ger läsaren en bakgrundsförståelse inför de olika liturgiska gestaltungsformer som återfinns inom Svenska kyrkan och dess tradition. Inom pastoralinstitutet är denna bok den huvudsakliga litteraturen som är i bruk inom ämnet liturgik. *Handbok i Liturgik* används redan i de fristående kurserna som ännu ges vid pastoralinstitutet och blir återigen aktuell vid den slutgiltiga terminen innan prästvigning.

⁹³ Stadgar (2011), § 4

⁹⁴ Liturgi (2013-02-10)

⁹⁵ Ellverson (2003) s.9

Karl-Gunnar Ellverson växte upp med den högkyrkliga gudstjänstförnyelsen på nära håll. Detta har självfallet format honom och hans bok, i synnerhet de passager som behandlar gestik.⁹⁶ Han var också under ett flertal år (1979-1992) föreståndare för Sankt Ansgars Stiftelse i Uppsala vilka uttrycker på sin hemsida att korstecken, rökelse och andra icke-verbala uttrycksformer bidrar till att nå Guds närvaro i gudstjänsten.⁹⁷ Samtidigt är Ellverson verkligen tydlig i sitt förord där han belyser vikten av den egna reflektionen kring liturgins framställning samt att allt agerande måste böttna och ta sig uttryck i den egna kroppen. Det är dock ofrånkomligt att när det gäller korstecken bidrar *Handbok i Liturgik*, likt missalet från förlaget Artos, till fler tillfällen för korstecken än de som är angivna i handboken från 1986. Dessa båda böcker är sprungna ur den högkyrkliga förnyelsen på olika sätt, denna rörelse i sig hade och har fortfarande ett stort fokus på liturgin i huvudgudstjänsten. En insikt som varit återkommande i min läsning av liturgisk litteratur inför denna uppsats är att de böcker som behandlar gestik i första hand ofta är sprungna ur en högkyrklig kontext. På vilket sätt de varit bidragande i frågan om korstecknandets utveckling går det enbart att spekulera kring, men jag menar att sannolikheten är stor att dessa har påverkat den.

Då *Handbok i Liturgik* är huvudbok inom ämnet liturgik vid de båda pastoralinstituten anser jag att det är oundvikligt att den också får en stark ställning hos prästkandidaterna i deras utveckling av ett eget liturgiskt språk.

4.4 Gudstjänst i tiden

Vid pastoralinstitutet i Uppsala används boken *Gudstjänst i tiden*, skriven av Ninna Edgardh, professor i kyrkovetenskap vid Uppsala universitet. Edgardh har varit väldigt produktiv som författare inom liturgi, dock främst med en feministteologisk infallsvinkel.⁹⁸ Huruvida detta speglar sig i *Gudstjänst i tiden* lämnar jag därhän. Hennes liturgiska tradition har jag inte funnit någon information kring och då litteraturen som sådan inte behandlar korstecken är det svårt att göra en närmare analys av den men som tidigare nämnts så har Edgardh funnit en förskjutning från verbal kommunikation i gudstjänsten till en kommunikation som bl a baseras på rörelse. En sådan förskjutning skulle kunna leda till fler korstecken i gudstjänsterna.

⁹⁶ Ibid., s.10

⁹⁷ Mer än ord (2012)

⁹⁸ Ninna Edgardh (2013-10-15)

4.5 Kärlekens måltid

Det första som skall sägas om denna bok är att författaren till avhandlingen *Kärlekens måltid*, Lena Petersson idag är lärare och studierektor vid pastoralinstitutet i Lund.⁹⁹ Jag har inte funnit någon skriftlig information kring vilken liturgisk tradition Petersson själv står i, men jag har själv firat ett flertal gudstjänster med henne som liturg och min uppfattning är att hon har en återhållsam hållning gällande korstecken. Denna litteratur används inte i särskilt stor utsträckning vid pastoralinstitutet i Lund och behandlar inte heller korstecknandet i direkt bemärkelse, något jag nämnt tidigare. Däremot kommer Petersson fram till att rörelse som sådan är bra, vilket skulle kunna få konsekvens att korstecken används frekvent. Jag vill däremot att det skall tilläggas att även om Peterssons bok som sådan inte används särskilt mycket anser jag att hon som lärare är tongivande i den liturgiska undervisningen genom att själv vara liturg vid ett flertal gudstjänstillfällen och övningar i liturgi.

4.6 Nya handboksförslaget 2012

I det handboksförslag som i skrivandets stund är ute på remiss inom Svenska kyrkan finns (som jag tidigare nämnt) anvisningar för korstecken som alla är fakultativa. Mängden korstecken skiljer sig inte från handboken från 1986, men däremot anser författarna att det är av stor vikt att det förekommer korstecknande vid dop. Sett till Torbjörn Axnérs undersökning är detta redan vanligt förekommande, så det borde inte vara någonting anmärkningsvärt. En fundering som däremot väcks hos mig är att om korstecken vid dopet redan är något som görs av alla präster, varför inte skriva det som obligatoriskt i det nya handboksförslaget? Ett svar på detta skulle kunna vara tanken om att värna om den liturgiska friheten varje präst besitter.

I arbetet inför en ny handbok bildades en grupp som har haft flera olika handläggare genom åren. Flera teologie doktorer, kyrkomusiker och präster har också varit inkluderade, vilka jag tror alla har satt sin prägel på förslaget. Hur tongivande det tidigare förslag från 2000 är kan också diskuteras då det förslaget innehöll obligatoriska korstecken vid både avlösning/förlåtelseord, välsignelse samt vid dopet. Förslaget från 2012 väljer istället att ligga närmare den idag gällande handboken då det angår korstecken. Resultatet av detta borde således bli det samma som för handboken från 1986.

⁹⁹ Personal u.å.

5. Slutsats

Den liturgiska litteratur som är i bruk vid pastoralinstitutet i Svenska kyrkan har endast gett en fingervisning gällande korstecknets användning. De kan inte stå helt för sig själva som böcker utan måste ses i dess praktiska användning för att ge en bild av vad en prästkandidat egentligen lär sig om korstecken under sin tid vid pastoralinstitutet.

En slutsats jag anser mig kunna göra av dessa böcker är att den högkyrkliga förnyelsen fått stort genomslag i den litteratur som är i bruk då Ellversons bok *Handbok i Liturgik* används som huvudbok inom ämnet liturgik. Hans lättillgängliga och tydliga språk gör det enkelt att förstå syftet med korstecken och varför de finns med i vårt liturgiska gudstjänstliv. Jag tror att denna information gör prästkandidaten mer benägen att korsteckna snarare än att avstå från detsamma. Men för att få en uppfattning kring vad som egentligen lärs ut gällande korstecken tror jag att det skulle krävas intervjuer med varje enskild lärare vid de bägge pastoralinstitutet och fråga dem om deras liturgiska tradition och framställning. Detta då jag har uppfattningen att en prästkandidat snarare lär sig av att se liturgi utövas än att läsa om densamma.

Av den litteratur jag studerat, som används vid pastoralinstitutet, anser jag att man kan utläsa korstecken som något som anses vara av en positiv karaktär men som inte är obligatoriskt. Korstecken, när det omnämns, beskrivs som en naturlig symbol för en kristen kyrka oavsett fromhetstradition. Det är dock påfallande att korstecken vid dopet beskrivs som något som bör förekomma, delvis av Ellverson men också i den förklaringstext som finns för handboksförslaget 2012. Min personliga erfarenhet av liturgiska övningar i dop vid pastoralinstitutet säger mig också att detta bruk tas för givet som obligatoriskt. Däremot har det inte alltid varit så sett till den historiska framställningen.

Hur korstecknande har kommit att bli en så okomplicerad del av det liturgiska handlandet inom Svenska kyrkan idag har varit svårt att komma åt. Så sent som 1969 var det inte något som ansågs som en naturlig kristen symbolhandling av alla. Det kanske det fortfarande inte är idag? Därför anser jag att det är viktigt, att känna till den korstecknandets historiska utveckling inom Svenska kyrkan och på så vis bättre förstå de olika åsikter som fortfarande kan vara gällande inom vissa församlingar. Idag tror jag dock att det finns en större insikt kring korstecken då det förekommer relativt ofta, t ex enligt Torbjörn Axnérs undersökning. Jag tror inte heller att det är något som anses vara av en uppseendeväckande karaktär längre, något som jag menar också blir tydligt då det omnämns på Svenska kyrkans hemsida.

De korstecken som enligt min uppfattning fortfarande diskuteras är de som inte är utskrivna i handboken 1986, missale samt handboksförslaget 2012. Jag åsyftar främst korstecken över nattvardselementen i samband med epiklesen. Dessa finns omnämnda i Ellversons handbok samt det missale som är författat av aKF. Min uppfattning är att bruket av detta korstecken kan ge en föraning om liturgens fromhetstradition för mig som församlingsmedlem och åhörare. En slutsats jag själv dragit är att de präster som korstecknar vid detta moment ofta tillhör en högkyrklig liturgisk tradition.

I kontrast till denna tradition finns sådana präster som den jag nämnde i inledningen och som inte väljer att vidröra nattvardselementen då det stör de lästa orden vilka de anser vara av större vikt. Denna tradition anser jag inte lyfts fram i den litteratur som används inom liturgik, något som förbryllar mig. Om tanken med liturgin är att den skall bottna i liturgen själv anser jag att den självreflektion som Ellverson lyfter fram i sitt förord är viktig,¹⁰⁰ men då måste också individen få ta del av de olika möjligheterna som finns. Att bli utsatt och våga utsätta sig för främmande traditioner anser jag ger en större förankring och djup i den egna. I den litteratur som är i bruk idag vid pastoralinstituten kan jag sakna den lågkyrkliga traditionen och därmed spänningen mellan den och högkyrkligheten som är starkt dominerande. Detta behöver dock inte få konsekvenser att fler korstecknar, det kan också ge motsatt effekt. Men diskussionen kring korstecknandet som symbol tror jag blir mer dynamisk och givande om båda traditioner finns representerade.

Genom den historiska analysen anser jag att liturgin i Svenska kyrkan har flyttat fokus från enhet till mångfald i stor grad. Den idag gällande handboken och det förslag som är ute på remiss har båda flera alternativ till ett flertal moment och valmöjligheten för den liturgiska utformningen är stor. Jag tror att denna jakt på mångfald är en trolig anledning till att korstecknet inte heller har gjorts obligatoriskt i handboksförslaget 2012 trots att det fanns som förslag redan år 2000. Liturgi har kommit att bli något väldigt individuellt och det är svårt att tala om en samlad liturgi för Svenska kyrkan. Detta gäller inte enbart korstecken vill jag tillägga, utan allt som ryms inom begreppet liturgi.

Genom detta arbete har jag bildat mig en uppfattning om vilka trender som kan utläsas av den litteratur som är i bruk vid pastoralinstituten idag. Jag menar att korstecken har fått en status som något naturligt och inte på något sätt svårhanterligt. Det är en oproblematiske symbolhandling som i litteraturen åtminstone omnämns som positiv. Detta kan få till följd att

¹⁰⁰ Ellverson (2003) s.10

allt fler prästkandidater korstecknar, men möjligen utan en egen reflektion och endast som något som är byggt på en känsla eller vana. Jag anser dock att detta inte är fel i sig, då liturgin enligt Petersson, måste bottna i den egna kroppen och inte är något som skall ”tvingas fram”.

¹⁰¹ Däremot har jag saknat en diskussion och reflektion kring olika liturgiska traditioner under de kurser jag själv varit deltagare i vid pastoralinstitutet i Lund. Symbolhandlingar skall inte behandlas lättvindigt anser jag då de, likt ikoner, blir en del av Guds närvaro för många liturger. Att korsteckna är för mig inte bara en rörelse likt andra. Personligen anser jag att den bär ett budskap och en historia med sig som bör respekteras av den som utför handlingen.

Då Torbjörn Axnérs utvärdering från 1998 bland annat visade att korstecknet vid dopet är något som förekommer vid alla dop inom Svenska kyrkan, kan jag ana att denna trend inte kommer att avta om handboksförslaget från 2012 går igenom. Bönen, i vilken korstecknet är en del, har inte förändrats i förslaget, något som jag anser stärker min tes.

Mina slutsatser är således att korstecknet historiskt sett inte varit helt oproblematiskt. Det har ibland framställts som något vidskepligt, överflödigt och romersk-katolskt. Det har också beskrivits som en skön symbol för den kristna enheten och segrande Kristus. Således är det inte helt lätt att utröna dess innebörd idag. Under den kyrkliga förnyelsen vid mitten av 1950-talet blev bruket att korsteckna allt vanligare och jag anser att det har varit bidragande till att det har en neutral och till stor del naturlig ställning inom Svenska kyrkan idag.

Den litteratur utöver handboken som är i bruk vid inläringen av liturgi vid pastoralinstitutet i Lund och Uppsala har, som jag tidigare nämnt, främst kopplingar till den högkyrkliga rörelsen. Detta tror jag påverkar korstecknets ställning och status. Det anses snarare vara naturligt att korsteckna än att avstå från det. Dock är det viktigt att påpeka individens frihet i frågan om liturgi. En aspekt som både Ninna Edgardh och handboksförslaget 2012 lyft gällande liturgi är vikten av att anpassa sig till rådande liturgiska traditioner som präst. Detta kan få till följd att korstecken kommer bli ännu vanligare, eller för den delen inte förändras nämnvärt.

Slutligen tycker jag mig se att i de fall korstecken finns omnämnt så används det. Om korstecken inte skulle vara utskrivet tror jag inte att bruket hade varit lika förekommande.

¹⁰¹ Petersson, L (2005) s.55

6. Sammanfattning

Denna uppsats har haft som syfte att presentera korstecknets utveckling inom Svenska kyrkan från år 1529 till idag. Detta har gjorts genom en historisk översikt samt presentation av den liturgiska litteratur som är i bruk vid pastoralinstituten i Lund och Uppsala. Dessa båda delar har därefter analyserats och sammanfogats genom att jag försökt placera den liturgiska litteraturen i dess liturgihistoriska kontext och tradition.

Bruket av korstecken har varit minst sagt ojämnt under Svenska kyrkans historia från reformationen. Jag har i denna uppsats funnit att diskursen varit varierande under hela historien. Således har också den liturgiska litteraturen som behandlar korstecken varit bristfällig vid vissa tidpunkter och väldigt rik vid andra. Diskussioner kring liturgin har fått olika stor plats inom Svenska kyrkan vilket jag anser har varit bidragande till denna variation av litteratur. Att liturgin har fått stort utrymme inom Svenska kyrkan under 1900-talet anser jag blir tydligt, främst genom den mängd handböcker som producerats under det senaste århundradet. Dess effekt har blivit en liturgisk mångfald som gett uttryck för en rikare liturgi enligt min mening. Influenser från den världsvida kyrkan har också tagits i beaktande, något som inte varit möjligt tidigare. Det finns många faktorer som påverkar Svenska kyrkans liturgi men ingen rörelse har varit så tongivande som den högkyrkliga förnyelsen under mitten av 1900-talet.

Min farfar prästvigdes år 1940 i Västerås stift. Han själv (lever än, 99 år gammal) korstecknade sällan under sin tid som verksam präst. Men den högkyrkliga förnyelsen fick under denna tid fotfäste och med åren som följde fram till handboken 1986 bedrevs ett lobbyarbete som i min mening bland annat lett till de korstecken som finns angivna i dagens idag gällande handbok. Korstecken är som jag omnämnde i analysen, inte längre ett ”hett” ämne utan ses mer och mer som självklart. Det skall dock tilläggas att jag själv står i en folkkyrklig tradition där korstecken alltid varit naturligt, dock inte i någon större mängd än de som finns angivna i handboken. Det som dock fascinerat mig i detta arbete är det intresse som korstecken väcker hos människor som inte är aktiva inom kyrkan. Många är de människor som hört av sig om att vilja läsa och diskutera korstecken och den variation som de mött under olika gudstjänster i Svenska kyrkan. Gestik och rörelser syns och lämnas ofta oförklarade för församlingen. I detta avseende tror jag att vi som blivande präster måste förbereda oss på att möta frågor om liturgi. Då är det också viktigt att känna till den historiska

utvecklingen och teologin som ligger bakom bruket, något som jag idag anser saknas i min utbildning.

Vad jag i denna uppsats kommit fram till är att korstecken idag är något som är förekommande under undervisningen vid pastoralinstituten. Undervisningen inom ämnet liturgik behandlas främst genom handböcker samt Karl-Gunnar Ellversons bok som i sig har en positiv framställning av korstecknande. Därtill vill jag också visa på korstecknets historia inom Svenska kyrkan vars bruk varit varierande genom århundraderna till att idag ha en status som ett naturligt liturgiskt bruk. Korstecken har blivit en okomplicerad handling och därmed också mer förekommande än tidigare inom Svenska kyrkan. Därför kan det också vara så att diskussionen kring korstecken har avtagit inom Svenska kyrkan centralt, likväl som inom utbildningen vid pastoralinstituten. Något som jag finner problematiskt då jag anser att gestik är av väldigt stor vikt. En grundligare undersökning, likt den som Torbjörn Axné genomförde kring handboken från 1986 hade varit intressant att genomföra idag. Frågan är om något har förändrats inom liturgin sedan 1998 då undersökningen genomfördes? Möjligen är det intressant att vänta in den nya handboken för att se tydliga trender som vuxit fram.

Slutligen vill jag återigen peka på det faktum att gestik berör. Det får inte enbart bli en inomkyrklig fråga, då anser jag att den inte problematiseras på rätt sätt. Vad anser församlingsborna om prästen som inte korstecknar, respektive korstecknar ofta? Gör det någon skillnad och i så fall vilken? För att studera detta måste dock beteendevetenskapliga teorier och aspekter tas i beaktande, något som kanske kan bli aktuellt framöver. Till dess väljer jag att fortsätta bottna i min egen kropp gällande min liturgi, men nu har jag även en historisk och teologisk aspekt med mig. Något som kan komma till användning den dag jag ställs inför frågorna kring mitt val av liturgi.

7. Bibliografi

7.1 Litteratur:

- Bexell, Oloph (1996). *Präster i S:t Sigfrids stift. 2, Minnesteckningar till prästmötet i Växjö 1996*. Lund: Arcus
- Blennow, Hugo (1954). *Mässan i bilder*. Karlskrona: Eginostiftelsens förlag
- Byström, Jan & Norrgård, Leif (1992). *Mer än ord, liturgisk teologi och praxis*. Stockholm: Verbum
- Dahlby, Frithiof (1999). *De heliga tecknens hemlighet: om symboler och attribut*. (8., omarb. uppl.) Stockholm: Verbum.
- Edgardh, Ninna (2010). *Gudstjänst i tiden, gudstjänstliv i svenska kyrkan 1968-2008*. Lund: Arcus
- Ellverson, Karl-Gunnar (2003). *Handbok i liturgik*. Stockholm: Verbum
- Ferguson, George (1961). *Signs & symbols in Christian art*. New York: Oxford Univ. Press
- Helander, Dick (1934). *Den liturgiska utvecklingen i Sverige under 1800-talet. 1, Tillkomsten av 1811 års kyrkohandbok*. Lund
- Helander, Dick (1951). *Kristna symboler: en orientering*. (2., utök. uppl.) Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag
- Hellerström, Albert (1954). *Liturgik* (3:e uppl.). Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag
- Kjöllerström, Sven (1941). *Missa Lincopensis: en liturgihistorisk studie*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelse
- Klemming, Gustaf Edvard (1871-73). *Sielinna thrøst. Tio guds bud förklarade genom legender, berättelser och exempel*. Stockholm: P. A Nordstedt & söner.
- Martling, Carl-Henric (1992). *Svensk liturgihistoria*. Stockholm: Verbum
- Pahlmblad, Christer (1998). *Mässa på svenska: den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden*. Lund. Arcus
- Petersson, Lena (2005). *Kärlekens måltid*. Lund: Lunds Universitet.
- Rodhe, Edvardh (1910). *Dopritualet i svenska kyrkan efter reformationen*. Lund: H. Ohlsson
- Rosendal, Gunnar (1943). *Kyrkans framtid*. Osby: Pro Ecclesia

Serenius, Sigtrygg (1966). *Liturgia Svecanae ecclesiae catholicae et orthodoxae conformis: en liturghistorisk undersökning med särskilt hänsyn till struktur och förlagor*. Åbo: Åbo Akademi

Stolt, Bengt (2003). "Jag älskar publicitet" I *Gunnar Rosendal: en banbrytare för kyrklig förnyelse = Gunnar Rosendal: a pioneer for church renewal in the Church of Sweden*, red. Vivi-Anne Grönqvist, Skellefteå: Artos

Säfström, Bo (1989). *Liturgik-praktisk vägledning*. Uppsala. Centraltryckeriet

7.2 Utredningar:

Axnér, Torbjörn (1998). *1998:7 Utvärdering av 1986 års kyrkohandbok*. Uppsala. Svenska kyrkans utredningar. Bilaga 2:25

Svenska kyrkans utredningar 2000:1. (2000) Svenska kyrkan, Kyrkostyrelsen

Svenska kyrkans utredningar 2012:2. (2012) Svenska kyrkan, Kyrkostyrelsen

Svenska kyrkans utredningar 2012:2. Förklaringar (2012) Svenska kyrkan, Kyrkostyrelsen

7.3 Artiklar:

Stolt, Bengt (1954). Är korstecknet lutherskt? *Borlänge tidning*. 22 december, s.89-90

Kjöllerström, Sven (1950). Elevationen och korstecknet i evangelisk svensk tradition. *Svensk teologisk kvartalskrift*. Häfte 3-4, s.287-301

7.4 Källmaterial:

Petri, Olaus (1535). *Then swenska messan epter som hon j Stocholm halles, med noghro orsaker och bewijs som ther til dragha at hon på forstondeligit mål hallas skal, giffues her ock fore huii hon icke aldeles med sådana ceremonier halles som then latiniska messan*. Stocholm

Handbook, ther vthi är författadt, huruledes gudztiensten, medh christelige ceremonier och kyrkiosedher, vthi våra swenska församlingar skal bliffua hållin och förhandladt. Förbättrat och förmeradt j Stockholm, anno M. DC. XIV. och åter öffuerseed, anno M. DC. VIII ... Cvm gratia et privilegio S. Regiæ Maiestatis. (1614). Uppsala

Handbok, ther vti är författat, huruledes gudztiensten, med christelige ceremonier och kyrckioseder, vti våra svenska församlingar skal blifwa hållen och förhandlad: Förbättrad och förmehrad i Stockholm åhr 1599. Öfwersedd åhr 1608. och numehra efter nyja kyrckioordningen inrättad åhr 1693. (1693). Stockholm

Kyrko-handbok: hwaruti stadgas, huru gudstjensten i svenska församlingar skall behandlas: öfwersedd, förbättrad och tillökt, samt med Kongl. Maj:ts nådiga bifall af Rikets ständer antagen wid riksdagen i Stockholm år 1809. (1810). Stockholm

Svensk kyrkohandbok: i full öfverensstämmelse med den af konungen år 1894 stadfästade samt de under åren 1899 och 1904 däri nådigast fastställda ändringar. 1, Den egentliga kyrkohandboken. (1904). Stockholm: Norstedt

Handbok för svenska kyrkan: stadfäst av Konungen 1917. (1917). Lund: Gleerup

Den svenska kyrkohandboken: gillad och stadfäst av Konungen år 1942. (1942). Lund: Gleerup

Svenska kyrkan (2010). Den svenska kyrkohandboken. D. 1, Den allmänna gudstjänsten och De kyrkliga handlingarna: antagen för Svenska kyrkan av 1986 års kyrkomöte. 4. rev. utg. Stockholm: Verbum

Missale för svenska kyrkan (1988). Stockholm: Verbum

Arbetsgemenskapen Kyrklig förnyelse (2008). Missale: mäsas enligt 1986 års kyrkohandbok med böner och texter utifrån 2002 års evangeliebok: gudstjänstordningar, böner och texter för kyrkoåret: kyrkliga handlingar. Skellefteå: Artos.

Den svenska psalmboken med tillägg. (2002). Stockholm: Verbum

7.5 Protokoll och möteshandlingar:

Allmänna kyrkomötet 1963, protokoll nr.8. (1963). Stockholm

Strängnäs stifts prästmöteshandlingar 1948. (1949). Strängnäs tidnings tryckeri

7.6 Elektroniska källor:

”Korstecken”. u.å. Tro och andlighet. Svenska kyrkan.
<http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?di=864943> (Hämtad 2013-09-16)

”Sacrosanctum Concilium”. u.å. Constitution of the sacred Liturgy. Vatican council.
http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_en.html (Hämtad 2013-09-16)

”Stadgar”. 2011-02-25. Arbetsgemenskapen för kyrklig förnyelse. <http://www.akf.se/post-4> (Hämtad 2013-09-16)

”Liturgi”. 2013-02-01. Arbetsgemenskapen för kyrklig förnyelse. <http://www.akf.se/post-50> (Hämtad 2013-09-16)

”Mer än ord”. 2012. Om Sankt Ansgar. <http://ansgar.nu/om-sankt-ansgar/> (Hämtad 2013-09-18)

”Ninna Edgardh”. 2013-10-15. Katalogen. Uppsala Universitet. <http://katalog.uu.se/empInfo/?id=N96-2588> (Hämtad 2013-10-16)

”Personal”. u.å. Pastoralinstitutet i Lund. Svenska kyrkan. <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=661239> (Hämtad 2013-10-16)